

Зарубіжна література

Ірина Коханська

ФЕНОМЕН ЛІТЕРАТУРНОЇ РЕПУТАЦІЇ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ (НА ПРИКЛАДІ РОМАНУ Е.ХЕМІНГВЕЯ “ПО КОМУ ПОДЗВІН”)

Літературна репутація — поняття наскрізне при осмисленні будь-якого художнього твору чи творчої біографії письменника. Свідомо чи підсвідомо питання про статус книжки, митця, літературного угруповання тощо обов'язково постає перед реципієнтом. Значна кількість творів і літературних біографій забуваються з плином часу, деякі ж мають резонанс у широкому хронологічному діапазоні.

Питання про літературну репутацію певної естетичної одиниці піднімається не лише серед науковців; воно цікавить і широку читацьку аудиторію. Найчастіше пересічний шанувальник літератури звертається до тієї книжки, яка користується популярністю, хоча в художньому плані вона може й не “дотягувати” до “високої” літератури. Однак, незважаючи на те, що літературна репутація — іманентний аспект вивчення будь-якого художнього феномена, в Україні цій проблемі не приділяється належної уваги, про що свідчить, зокрема, відсутність відповідного комплексного монографічного дослідження.

Літературна репутація письменника чи окремого твору формується завдяки реакції зовнішніх інтерпретаторів (ідеться про публікацію рецензій, критичні виступи, цитування тощо) упродовж тривалого часу. Фактори, які конструюють літературну репутацію, — найрізноманітніші. Один із них — успіх у сучасників чи, навпаки, невизнання ними. Водночас російський літературознавець В.Халізов слушно зазначає, що “автор, визнаний сучасниками, — це лише “кандидат” у класики”¹. Тобто такий успіх — ще не запорука подальшої канонізації. За життя письменника чи на момент публікації літературного твору можна лише гіпотетично припустити, яка доля чекає його в подальшому. Скажімо, С.Льюїс щодо роману Е.Хемінгуея “По кому подзвін” у рік його публікації у США висловився так: “цілком можливо, що його [роман] знатимуть і через 50 років, і через 100, імовірно він навіть стане класикою”². На формування творчої репутації впливає і такий фактор, як гучність та ефектність авторської заямки. Що ж до роману Е.Хемінгуея “По кому подзвін”, то його публікація супроводжувалася гострою полемікою, що розгорнулася в середовищі американських літературознавців. Пулітцерівський комітет визнав цей твір кращою книжкою року, але керівництво Колумбійського університету наклало вето на вручення премії. “По кому подзвін” було заборонено в Іспанії, Німеччині та в Радянському Союзі. Усе це, разом узятє, і зумовило неабияку популярність роману в багатьох куточках світу.

Важливе значення у формуванні літературної репутації має також підтримка та заохочення письменників офіційною владою, впливовими суспільними діячами, засобами масової інформації. Цей фактор особливо дієвий стосовно письменників, які творять в умовах тоталітарних режимів, як це було, скажімо, у Радянському Союзі. І все ж, як наголошує В.Халізов, основним фактором стійкої

¹ Халізов В. Теория литературы. Учебник. — М., 1999. — С. 123.

² Hemingway E. Biography>Cuba // <http://www.lostgeneration.com/cuba.htm>.

високої літературної репутації виступає письменницький талант, особистість автора, самобутність і оригінальність його творів, глибина “творчого споглядання” реальності³.

Неабияку роль відіграють також літературні смаки та вподобання, прикметні як для окремого хронологічного відрізка часу, так і для окремої нації чи країни. Як слушно зазначає представник школи рецептивної естетики Г.Р.Яусс, літературний твір – “не монумент, який монологічно сповіщає про свою позачасову сутність, а партитура, розрахована на постійно оновлюване сприйняття”⁴. Кожна генерація й кожна нація програє цю партитуру по-своєму, керуючись як власне літературними, так і позалітературними чинниками. Сучасники письменника можуть високо цінувати його творчість, нащадки ж вважати маловартісною. І навпаки: до “золотого фонду” літератури може ввійти твір давно покійного автора, до якого його сучасники були абсолютно байдужі. Приклад цього – творчість американського прозаїка, сучасника Е.Хемінгуея, Ф.С.Фіцджеральда. Останні дні життя він провів усіма забутий, хоча за кілька років до смерті написав знакову для свого “втраченого покоління” книжку “Великий Гетсбі”. Проте щойно затихли поминальні дзвони, як літературна популярність письменника й тиражі його книжок різко зросли.

По-різному може сприйматися творчий спадок автора на батьківщині й за кордоном. Скажімо, серед співвітчизників Е.Хемінгуея найпопулярнішими були його перші романи та збірки оповідань: “І сходить сонце”, “Прощавай, зброе!”, “У наш час”, “Чоловіки без жінок”. У радянській Росії та в Україні гомогенно аксіологічну першість здобула творчість Хемінгуея пізнішого періоду. Це верифікується хронологією українських перекладів. Перший із них (п’єса “П’ята колона”), що з’явився 1957 року (у США – 1939 р.), – найслабший, за визнанням самого автора, серед його творів. Наступний український переклад, здійснений 1961 року, – роман “За річкою, у затінку дерев” (у США побачив світ 1950 р.). На думку американської літературної критики, це найневдаліший роман Хемінгуея. “По кому подзвін” українською мовою публікується 1969 року, тоді як у США він побачив світ 1940 року.

Іншим прикладом дивергентного національного сприйняття певного літературного феномена може слугувати наступний факт із творчої біографії Хемінгуея. У 70-х роках у США спостерігається літературно-критичне забуття роману “По кому подзвін”, натомість в Україні саме тоді з’являються дослідження цього твору Т.Денисовою, Ю.Лідським, Д.Затонським та ін. На сьогодні ж його популярність у США зростає, чого не можна сказати про Україну, де після краху радянської імперії роман “По кому подзвін” майже не досліджувався.

Як бачимо, ієрархічні конструкції літературних репутацій – надзвичайно нетривкі споруди. Вони модифікуються, а іноді й деформуються з плином часу та зі зміною локусу, зазнають перманентної ревізії. Кожне покоління й кожна національна література по-своєму оцінює літературну спадщину того чи того автора. Перед дослідником же стоїть завдання проаналізувати всі локально-темпоральні зрізи й означити загальну літературну репутацію певного естетичного феномена, яка, варто зазначити, буде дієвою лише для хронотопу “тут і зараз”, адже для наступного покоління чи для сусідньої національної літератури цей висновок виявиться позбавленим будь-якої релевантності.

Е.Хемінгуей, одна з найхаризматичніших постатей в історії світової літератури, знаний передовсім як корифей американської великої та малої прози. Світову славу майстра утвердили романи “І сходить сонце” та “Прощавай, зброе!” 45 років минуло після смерті письменника, але його книжки й далі користуються популярністю, тоді як твори багатьох його сучасників, скажімо, Дос Пассоса, припадають пилом на бібліотечних полицях. Хемінгуейівська проза наділена якоюсь

³ Хализев В. Цит. праця. – С. 139.

⁴ Дранов А. Рецептивная эстетика // Современное зарубежное литературоведение (страны Западной Европы и США): концепции, школы, термины: Энциклопедический справочник. – М., 1996. – С. 134-135.

позачасовою здатністю впливати на людину безвідносно до її віку чи національності.

У вітчизняному літературознавстві ранній період творчості одного з найбільш знаних поза межами США авторів досліджений достатньо ґрунтовно⁵. Що ж до творчості пізнішого періоду, то вона висвітлена лише фрагментарно, а то й зовсім не репрезентована. Поза увагою залишаються також твори, опубліковані після смерті письменника: романи “Острови в океані”, “Райський сад”, “Марево”, книжка спогадів “Свято, що завжди з тобою”, трактат про бій биків “Небезпечне літо”, оповідання про Ніка Адамса тощо. Деякі з них до сьогодні не перекладені українською мовою.

Роман “По кому подзвін” вийшов з-під пера Е.Хемінгуея, коли той перебував у зеніті слави – 1940 року. На батьківщині автора твір оцінили високо. Кількість ейфорійних відгуків і блокбастерський розпродаж перевищили будь-які сподівання. Клуб кращої книжки місяця назвав “По кому подзвін” кращою книжкою за жовтень і замовив 100000 її примірників. Приблизно таку ж кількість надрукувало й видавництво Скрібнерса. Через тиждень після публікації сотні книжкових магазинів по всій країні надіслали повторні замовлення – удвічі, а то й утричі більші, ніж попередні. Клуб кращої книжки місяця збільшив своє замовлення до 200000 примірників, а у видавництві Скрібнерса “По кому подзвін” перевидавали тричі (загалом 360000 примірників). До кінця 1940 року було продано 189000 примірників, а за півроку – 491000. Через три дні після публікації книжки право на її екранізацію було продано кінокомпанії Парамант Пікчерс за астрономічну на той час суму – 150000 доларів. Більшість американських критиків назвали роман найкращим серед творів Хемінгуея, наголошуючи на вмінні автора глибоко проникнути в суть і політичних аспектів війни, і романтичних стосунків, і характеру іспанців⁶. У матеріалі М.Маршал, уміщеному в “Нейшн”, зазначається, що згаданий роман визначив нові, вищі стандарти для письменників у плані створення образів, діалогів, відображення почуттів. Авторка статті переконана, що поганий присмак, який залишився у читачів “П’ятої колони”, тепер розвіявся, і хоча Хемінгуей не повністю висвітлив “глибоке соціальне значення іспанської громадянської війни”⁷, навряд чи буде ще написана така яскрава і хвилююча історія кількох людей, які брали в ній участь. Щоправда, критики лівого спрямування вважали, що Хемінгуей зашкодив справі Республіки, звинувачуючи там, де мав би обороняти, оприявнивши безлад і хаос, що панували в лавах республіканських комуністів, безвідповідальність генералів і ту жорстокість, до якої вдавалися республіканці. На думку цих літературознавців, у романі недостеменно висвітлено політичну ситуацію в Іспанії, хибно потрактовано роль Радянського Союзу в громадянській війні, спотворено образ генерала Андре Марті та іспанського народу. М.Волф, командир батальйону Лінкольна в Іспанії, розчарований книжкою, назвав Хемінгуея “туристом в Іспанії”⁸. Особливо обурило Волфа відразливий портрет Пасіонарії – жінки, яка була символом республіканської армії. Д.Макдональд у статті в “Партізан Рев’ю” з докором пише, що селяни в романі настільки деполітизовані, що їхня боротьба

⁵ Див.: Лидский Ю. Творчество Э.Хемингуэя. – К., 1978; Денисова Т. Эрнест Хемингуей. Життя і творчість. – К., 1972; Денисова Т. І знов про Хемінгуея... // Рад. літературознавство. – 1989. – №7. – С. 44-47; Денисова Т. Історія американської літератури ХХ століття. – К., 2002. – С. 8-80; Денисова Т. Післямова // Хемінгуей Е. Твори: У 4 т. – Т. 3. – К., 1981. – С. 654-659; Денисова Т. Післямова // Хемінгуей Е. Фієста. По кому подзвін. Романи / Перекл. з англ. М.Пінчевський. – К., 1985. – С. 507-517; Затонський Д. Искусство романа и ХХ век. – М., 1973. – С. 319-361; Затонський Д. “Дзвін” поміж творів Ернеста Хемінгуея // Хемінгуей Е. По кому б’є дзвін / Перекл. з англ. М.Пінчевського. – К., 1969. – С. 489-507; Затонський Д. Эрнест Хемингуей // Хемингуей Е. Прощай, зброе! Старий і море. Оповідання / Перекл. з англ. В.Митрофанов. – К., 1974. – С. 5-21; Яремчук Н. Хемінгуей і Гончар: взаємодія художніх систем. Автореферат дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 2003; Чикирич Н. Творчість Ернеста Хемінгуея в українському літературному процесі ХХ століття (рецепція і типологія). Автореферат дис. ... канд. філол. наук – Тернопіль, 2005.

⁶ Цит. за: Reynolds N. Hemingway: the final years. – New York; London, 1999. – P. 32.

⁷ Цит. за: Baker C. Ernest Hemingway. A life story. – NY, 1969. – P. 354.

⁸ Rhine J.B. He remembers Papa // <http://www.salon.com/books/feature/1999/07/14/papa/index.htm>.

на боці лоялістів, а не заколотників, здається просто випадковістю. Консеквентно їхнє протистояння фашистській агресії редукується до масштабу пригодницької історії. На думку критика, відсутність належної інтелектуальної та моральної підготовки автора до роботи з такою темою призвела до того, що йому не вдалося створити реальної картини громадянської війни в Іспанії. Невдалий вважає Д.Макдональд і внутрішні монологи головного героя, і сентиментальну історію кохання. Стосовно Джордано він доходить висновку, що на цьому образіві позначилася політична наївність автора⁹.

Гостра полеміка, що розгорнулася у середовищі американської критики, лише додала популярності вже й так відомому творові. Після того, як емоції дещо вгамувалися, почався новий, ґрунтовніший етап його вивчення американськими літературознавцями. Дослідники 1940-х років схилились, як зазначає Т.Гоулд, до реалістичних і символічних інтерпретацій роману. У 50-х спостерігається зацікавлення біографічними прочитаннями книжки та феноменологією “хемінґуєвського героя” й “героя кодексу”. У 60-х на авансцену виходять міфологічні прочитання, критики зосереджують увагу на проблемі суїциду. 70-і роки позначені зниженням інтересу до роману, а у 80-х популярність його знову зростає й не спадає впродовж 90-х¹⁰. На сучасному етапі творчість Хемінґуєя ґрунтовно досліджує Ш.Е.Муеллер, у праці якого простежується еволюція політичних поглядів письменника¹¹; Е.Лерман робить спробу інтегрувати маскуліні атрибути у світ його жіночих персонажів¹²; М.Сугіяма трактує поведінку хемінґуєвських героїнь через поняття репродуктивних утисків та відповідних їм адаптацій¹³; Т.Гоулд порівнює опублікований варіант роману з рукописним¹⁴; Ч.Фрегосо прагне розвіяти міф про Хемінґуєя як про шовіністичного жінконеависника¹⁵; С.Квон досліджує бумеранговий ефект насильства в житті і творчості Хемінґуєя¹⁶; М.Отт постулює релевантність стадій знайомства Хемінґуєя з Гольфстрімом як для генезису його стилю, так і для змін у його філософській перцепції світу природи¹⁷; В.Лепший пропонує інтертекстуальне прочитання творчого доробку Хемінґуєя та Гейнса¹⁸ з метою виявлення авторських концепцій щодо проблем генерацій. Ареал цих студій — ще одне підтвердження відродження популярності роману “По кому подзвін” після часткового забуття його в 70–80-х роках.

У Радянському Союзі публікацію перекладу роману “По кому подзвін”, здійсненого 1940 р., було заборонено. Причини цього докладно аналізує О.Рубашкін у статті “Эрнест Хемингуэй и ЦК ВКП(Б)”¹⁹. Як стверджує критик, посилаючись на документи та постанови ЦК Компартії, у січні 1941 року працівники ЦК ВКП(б) були залучені до обговорення проблем, пов’язаних із виданням у США згаданого твору. Їхні думки підсумував заступник керівника управління пропаганди та агітації ЦК ВКП (б) О.Пузін у документі, адресованому секретарю ЦК ВКП (б) А.Жданову: публікація та обговорення роману — недоцільні. Такий вирок був зумовлений недостеменним, із погляду провідних діячів компартії, зображенням постаті Андре

⁹ Див.: Gould T. “On the basis of humanity”: Hemingway’s *For Whom the Bell Tolls* manuscript revisions. — University of North Carolina, 1998. — P. 54.

¹⁰ *Ibid.* — P. 55-56.

¹¹ Див.: Mueller Ch.A. A journey into the heart of man: Hemingway’s humanitarian individualism. — Bowling State University, 1997.

¹² Див.: Lerman A.S. Hemingway and The feminist critique: misreading and ignoring the complicated women. — University of Kansas, 1997.

¹³ Див.: Sugiyama M.S. Feminine nature: an evolutionary analysis of Hemingway’s women characters. — University of California, 1997.

¹⁴ Див.: цит. праця.

¹⁵ Див.: Fregoso Ch.L. The untold story: reconstructing the history of the Hemingway hero(ine) at war. — California State University, 1998.

¹⁶ Див.: Kwon S. Ernest Hemingway: degeneration through violence. — The City University of New York, 1999.

¹⁷ Див.: Ott M.P. A sea change: the Gulf Stream and the transformation of E.Hemingway’s style: 1932–1952. — University of Hawai’i, 2002.

¹⁸ Див.: Lepshy W. Of fathers and sons: generation conflicts and literary lineage — the case of Ernest Hemingway and Ernest Gaines. — Louisiana State University, 2003.

¹⁹ Див.: Рубашкин А. Эрнест Хемингуэй и ЦК ВКП(Б) // *Нева*. — 1999. — №7. — С. 203-206.

Марті, висвітленням переваг демократичної ідеології над комуністичною. За чутками, які наводить у монографії Б.Гіленсон, кінцевий вирок виніс сам Сталін: “Цікаво. Друкувати не можна”²⁰. О.Рубашкін, проте, схиляється до думки, що доля роману вирішувалася не на такому високому рівні, а на рівні секретарів ЦК Жданова і Щербакова, про що свідчать і наведені ним документи.

Понад 20 років твір Е.Хемінгуея пролежав у спецсховищах КДБ. 1962 року було здійснено “службове” видання роману (кілька десятків примірників) і лише 1968 року, коли втручання влади в літературні процеси значно редукувалося, його було опубліковано в Росії, а 1969-го — в Україні, щоправда, в обох випадках із купюрами. Перекладач, очевидно, мав на меті “перекроїти” твір на радянський лад, прилаштувати його до сприйняття радянським читачем.

Купюри та парафрази в радянських виданнях роману зумовили обскурантизацію авторської ідейно-естетичної концепції. Найбільші втручання у смисловий континуум твору спостерігаються на рівні ідеології, релігії, моралі та етики. Купюруванням та парафразуванням ідеологічного контексту досягається девальвація нонконформістської позиції Хемінгуея щодо політики Радянського Союзу, методів ведення війни в Іспанії, провідних військових діячів, комуністів, росіян; як наслідок постає “соціологізована інтерпретація, спотворена під тиском влади”²¹. Аберації в релігійній сфері мали на меті показати героїв роману, а водночас і самого автора, більшими атеїстами, ніж вони були насправді.

Як уже зазначалося, у 60–80-х роках роман “По кому подзвін” аналізується в багатьох статтях, монографіях. Здійснюється вдумливий аналіз його стильових особливостей, структурної архітекτονіки, наративних прийомів та світу персонажів. Проте при висвітленні ідейно-політичного спрямування твору дався взнаки партійний вишкіл радянських науковців. До аналізу часто залучалися не лише естетичні критерії, а й політичні, історичні тощо. Саме тому всі радянські дослідники врешті-решт доходили спільного висновку: Хемінгуеєві не вдалося повністю зрозуміти суспільно-історичний зміст війни в Іспанії, побачити перспективи антифашистської боротьби народів.

Науковці 80-х років теж усе ще обережно формулювали свої судження стосовно книжки, проте, якщо скористатись одним із найпростіших способів визначення популярності — кількісним, то отримаємо вражаючі результати. Саме впродовж згаданого десятиріччя роман перевидається в СРСР десятки разів і розходиться шаленими накладками. Зокрема, 1982 року він публікується у третьому томі чотирьохтомного московського видання творів письменника (200000 примірників), 1984-го — окремою книжкою в Москві (30000 примірників) і разом із сценарієм до документального фільму “Іспанська земля” — у Мінську (300000 примірників); 1985-го — в Елісті накладом 100000 примірників; 1986-го — в Алмати разом із творами “Прощавай, зброє!” і “Старий і море” (50000 примірників), в Орджонікідзе (разом з оповіданнями) накладом 80000 примірників, у Ставрополі окремою книжкою (150000 примірників) і в Кишиневі разом з оповіданнями та повістю (200000 примірників); 1987-го року — у Томську разом із “Фієстою” та хемінгуєївською промовою “Письменник і війна” накладом 100000 примірників, у Фрунзе разом із романом “Прощавай, зброє!” і повістю “Старий і море” накладом 352000 примірників і у Воронежі окремим виданням накладом 100000 примірників; 1988-го року — у Москві разом із “Святом, яке завжди з тобою” (700000 примірників); 1989-го — у Горькому окремою книжкою накладом 150000 примірників.

У 80-х роках твір Е.Хемінгуея заповонив і Україну. 1989 року Т.Денисова навіть зазначала: створюється враження, що “хоч скільки було б видано книжок Ернеста Хемінгуея, їх розкуплять”²².

У 90-х роках ХХ ст., у період колапсу ідеологічно-кон’юнктурного диктату, творчість Хемінгуея почали перепрочитувати та переінтерпретувати. Нові

²⁰ Цит. за: Гіленсон Б. Эрнест Хемингуэй. — М., 1991. — С. 146.

²¹ Лановик М. Теорія відносності художнього перекладу: літературознавчі проєкції. — Тернопіль, 2006. — С. 109.

²² Денисова Т. І знов про Хемінгуея... — С. 45-46.

підходи (зокрема типологічні зіставлення доробку американського прозаїка та українських письменників) дали змогу виявити спільні корені вітчизняного й заокеанського трагізму, бо “з’ясувалося, що ми, вирощені й виховані у беззастережній вірі в те, що йдемо правильним шляхом, заведені на манівці, загнані у глухий кут”²³. Стосовно переоцінки роману “По кому подзвін”, то процес цей виявився досить млявим. Фактично твір знову опинився на периферії, хоча саме він з усього доробку Е.Хемінгуея найбільше потребує очищення від ідеологічних нашарувань, має право бути осмисленим із перспективи сучасності й виданим у повному обсязі.

м. Кременець

---

²³ Там само. – С. 46.

Мирослава Крат

ВАЦЛАВ ГРАБ’Є: “...Я ЛИШЕ ОБШАРПАНИЙ СПІВАК БЛЮЗІВ”

Чеська література на зламі 50–60-х рр. ХХ століття була позначена певним звільненням від ідеологічного та цензурного тиску: похитнулася роль соціалістичного реалізму як єдиного творчого методу, помітним стає поступовий відхід від штучної патетики, більше уваги приділяється внутрішньому світу особистості.

Відбуваються важливі зміни і в періодиці: розширюється тематика публікацій існуючих видань, а також з’являються нові, зокрема журнал “Світова література”, що відіграв визначальну роль у поновленні контактів чеської літератури зі світовою – поживляється її інтерес до європейських філософських і літературних напрямів, зокрема екзистенціалізму, утверджується так званий антироман, театр абсурду, виникає таке явище, як конкретна поезія, художня творчість на межі літератури та образотворчого мистецтва. Чеська література початку 60-х рр. зазнає впливу культури американського “розбитого покоління”: популярними стають твори Дж.Керуака, А.Гінзберга та Л.Ферлінгетті.

Також варто наголосити на появі в цей період так званих театрів малих форм, що своєю камерністю, природною неофіційною атмосферою створювали умови для творчої активізації молоді (празький клуб “Редута”, поетична кав’ярня “Віола” та ін., в яких популярності набуває джазова поезія).

У літературу приходять молода генерація, що орієнтувалася на здобутки сучасного їй світового культурного процесу. Після спроб створити “нового соціалістичного героя” вперше увагу письменників привертають ті сторони суспільного життя, які раніше замовчувалися. Творчість молодих, серед яких були А.Броусек, І.Верніш, З.Гейда, П.Кабеш, П.Шрут, Й.Шкворецький, В.Стиблова, Б.Габал та, зокрема, В.Габ’є, вирізнялася експериментальністю, різноманітністю стилів.

Вацлав Граб’є народився 13 червня 1940 року в містечку Лоховіце-на-Бероунську в родині залізничника. У 1954–1957 роках навчався в середній школі в місті Горжовіце. Маючи надзвичайні музичні здібності, ще під час навчання у школі виступав з аматорським джазовим оркестром. На цей період припадають і перші літературні спроби В.Габ’є (окремі його вірші публікувалися в районних газетах Бероунська).

Навчаючись у педагогічному інституті у Празі (1957–1961), В.Габ’є студіював історію чеської мови. Не залишав він і занять музикою: чудово грав на кларнеті